

Mato PIŽURICA, Novi Sad

TRAGOVI MEĐUJEZIČKIH DODIRA U GOVORIMA CRNE GORE

OVAKO naslovljena tema bila je zamišljena kao tematski okvir, a preciziranje u zgradama (u Programu ovog skupa: *u raznim vremenima i na raznim jezičkim nivoima*) smišljeno da povećá zahteve i usmjeri napore, imajući u vidu određene naučne potrebe. Međutim, pošto se cijela tematska oblast svela uglavnom na ovaj referat (ovdje svakako spada i najveći dio onog što će biti predmet izlaganja prof. Brozovića), uz poštovanje vremenskih i prostornih ograničenja (mislim na objavljivanje) i naravno uvijek ograničenu kompetenciju pojedinca za ovakvo kompleksan zahvat — moje ambicije kao referenta rijetko premašuju napor da budu pregledno inventarisane pojave koje su ili već objašnjavane međujezičkim dodirima ili pak se, po mom skromnom mišljenju, mogu i tako tumačiti.

I

Ovakva vrsta rasprave morala bi da pođe od problema prostora, vremena i karaktera međusobnih etničkih i jezičkih dodira na terenu današnje SR Crne Gore. Sastav ovog naučnog skupa, lični naučni profil (i naravno skromna kompetencija u nekima od tih oblasti) i samo vrijeme oslobađaju me obaveze da šire izlažem ili već utvrđene naučne činjenice ili još neraščišćene dileme. Zato samo u vidu napomena ukazujem na poznate činjenice:

1. Romanski i albanski elemenat su svakako najznačajniji, a možda i jedini etnički elemenat s kojima su Sloveni došli u kontakt na ovim prostorima. Direktan dodir sa Grcima ne treba isključiti, ali je on sasvim izvjesno za problem koji nas zanima zanemarljiv, pod uslovom da ne ispustimo iz vida njegovu izuzetnu ulogu posredstvom staroslovenskog jezika (posebno u domenu sintakse i leksike). Eventualni uticaj, možda još u jezičkom po-

gledu neromanizovanih, drugih etničkih grupa savremena nauka ne isključuje, ali ga svodi na tragove u onomastikonu (pre svega u toponimiji) i svega nekoliko leksema apelativnog karaktera.¹

2. Romansko prisustvo očekujemo na cijelom prostoru, ali bez sumnje u civilizacionom i jezičkom (dijalekatskom) smislu heterogeno. Primorski gradovi su bili nosioci urabne kulture i dalmatskoga jezika (vjerovatno nekog tipa južnog dijalekta), dok u unutrašnjosti imamo posla s vlaškim elementom, drukčijim u etnosocijalnom i jezičkom pogledu. Docniji romanski uticaj, venedicijanski i književni italijanski odnosno toskanski, ima karakter superstrata.

3. Nema pouzdanih potvrda da li je bilo Albanaca u Zeti u ranom srednjem vijeku pošto ih istorijski izvori (vizantijski hroničari) pominju u njihovoj istorijskoj postojbini tek u 11. vijeku. Kao argument u prilog njihovom dolasku u istorijsku postojbinu prije Slovena navodi se ime rijeke *Bojane*, čiji se razvoj iz antičkog *Barbanna* može objasniti samo sredstvima albanskoga jezika.² Etničku i jezičku granicu u 13. i 14. vijeku nagovještavaju vranjinske povelje³ i Dečanske hrisovulje.⁴ Mitar Pešikan je svestranom analizom onomastičkih podataka za početak turskog perioda argumentovano i precizno određuje.⁵ Mrković (odnosno Mrkojević) u zaleđu Bara i Ulcinja imaju slovensku antroponimiju s albanskim primjesama, Krajina (između Crmnice, Rumije i Bojane) predstavlja miješanu zonu, a takav karakter ima i područje oko Cijevne (od Klimenata u Albaniji, preko Kuča, pa do Zetske ravnice — istorijskog Podlužja). Albanskih elemenata u onomastikonu Pešikan ne nalazi u Staroj Crnoj Gori i zapadno od

¹ Najvažnija obajveštenja u vezi sa ovim problemima, uz upućivanje na osnovnu literaturu, v. u prilogu Павла Ивића, *Језик и његов развој до друге половине XI века у Историји српског народа*, Београд, 1981, књ. I, стр. 125—140.

² Henrik Barić, *Ime reke Bojane, Ramovšev Zbornik*, Ljubljana, 1950, 1950, 356. Up. isti: *Lingvističke studije*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela knj. I, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. I, Sarajevo, 1954, str. 29 i 45 i *Istorija arbanaškog jezika*, Sarajevo, 1959, str. 30 i 46.

³ Pet vranjinskih povelja je objavio Franc Miklošič u knjizi *Monumenta serbica* (Viennae, 1858), osam I(van) Jastrebov u XLVII knjizi Гласник Српског ученог друштва (1879), Nićifor Dučić kratke izvode u članku *Врањина у Зети и хрисовуље на Цетињу* u XXVII knjizi Гласника Српског ученог друштва (1870), као и П. Ровинский у делу *Черногория въ ея прошломъ и настоящемъ, Санктпетербургъ*, t. I, 1888, str. 379—441 i t. II, deo I, 33—41 itd. U nekima se posebno pominju *krajinski Arbanasi* i jedan broj albanskih i/ili albanizovanih ili sloveniziranih ličnih imena (*Đeno Voglič, Bardonja, Bakso, Bogza, Maršen, Daminko Salkut, Šotevići, Plačke* i sl.).

⁴ V. Павле Ивић и Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад, 1976.

⁵ Mitar Pešikan, *Zetsko-xumsko-рашка имена на почетку турскога доба*, Ономотолошки прилози III, САНУ, Београд, 1982, 1—118.

Jezera i Morače, što važi i za Pipere, Vasojeviće i plavsko-gusinjski kraj. Albanski jezički uticaj ima karakter adstrata.

4. Etnička i jezička asimilacija Vlaha bila je brza, potpuna i spontana (što se dâ zaključiti na osnovu činjenice da nema nigdje zapisa o jezičkoj prinudi); etnografsko-socijalnu individualnost očuvali su znatno duže. Jezička i etnička asimilacija prirodno pretpostavlja različite modalitete bilinvalnosti, što je preduslov za značajnije jezičke uticaje sistemskog karaktera.

5. Jezička koegzistencija s Albancima mogla je da bude samo djelimično analogna onoj s Vlasima. Prvo, zato što je prostorno ograničenija, drugo — ima karakter adstrata jer se uglavnom ostvaruje u prostoru etničkih i jezičkih dodira i treće — uzajamna asimilacija je bila ograničenog domašaja (čas u korist jedne, čas druge strane). Međutim, bilingvizam u dodirnim zonama do naših dana, međusobno orođavanje, pa čak i predanje o zajedničkim precima za pojedina albanska i crnogorska plemena — govore da širinu i intenzitet albansko-slovenskih kontakata, značajnih i u domenu jezika, ne treba ni potcjenjivati.⁶

6. Turski uticaj, vremenski dug, intenzivan, svestran, posebno u pravno-ekonomskoj sferi, ali ne samo u njima — najdjelotvorniji je bio u domenu leksikona, mnogo ograničenijih domašaja u tvorbi (up. npr. sufikse *-ija*, *-džija*, *-luk*, pridjevski sufiks *-li*, glagolski *-isati* itd.). Najdublje tragove je ostavio u starim varošima koje su imale više muslimanskog življa i u onim krajevima gdje je turska vlast duže trajala. U cjelini gledano udio turcizama u govorima Crne Gore odgovara srpskohrvatskom »prosjeku«. Uticaj turskog jezika ima karakter superstrata.

7. Utvrđivanje posljedica međujezičkih dodira (njihova pouzdana identifikacija i tačna interpretacija) nužno podrazumijeva deskripciju sistemâ jezika koji ulaze u odnose i to u horizontalnoj hronološkoj ravni. Pritom je poželjno slijediti u osnovi istu shemu. Međutim, mi ovdje imamo posla sa (najmanje) dva mrtva jezika (dalmatinskim i vlaškim), praktično bez prave dokumentarnosti. Ni naš jezik u tom pogledu ne stoji sjajno, zetski teren posebno, pošto crkvenoslovenski odnosno srpskoslovenski književni tekstovi, koji se sa manje ili više izvjesnosti vezuju za ovo područje, u tom pogledu malo pružaju. Situacija s albanskim je neuporedivo gora jer je vrlo kasno zapisan (tek 1462. god.). Ove okolnosti naglašavaju značaj metodoloških postupaka koji se moraju temeljiti na rezultatima moderne lingvi-

⁶ Tako su, na primjer, etnolozi bilježili narodno predanje o petorici braće — Ozru, Pipu, Vasu, Krasu i Hotu od kojih vode porijeklo plemena Ozrinići, Piperi, Vasojevići, Krasnići i Hoti, zatim o Bijelom Pavlu i Gaši kao sinovima Leke Dukađina, o dovođenju u vezu Klimenata i Ceklinjana, Hota i Čevljana i Pipera itd. V. J. Erdeljanovič, *Неке црте о формирању племена код динарских Срба*, Гласник Географског друштва, Београд, 1920, 74; П. Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци*, Српски етнографски зборник XXVII, 246—247.

stičke nauke. Ipak, vjerujem da se najviše može očekivati od produbljenih semantičkih, semantičko-sintaksičkih i lingvo-geografski postavljenih leksikoloških istraživanja. Imamo već izvjesne nagovještaje značajnijih otkrića u sklopu međunarodnog lingvističkog projekta Opštekarpatški dijalektološki atlas,⁷ koja bacaju drukčije svjetlo na neke pojedinosti koje su donedavno smatrane nesumnjivim balkanskim supstratom. Ograničena je vrijednost, u lingvističkom smislu, onomastičkih, pa donekle i leksičkih podataka. Prvi su dokaz kontinuiteta življenja na ovim prostorima, a drugi više registar kulture u najširem smislu riječi.

8. Imam u vidu još čitavi niz kompleksnih problema u vezi sa karakterom, načinom, kvalitetom i intenzitetom međusobnih uticaja. Kao na primjer: Da li je ostvarivan kontakt isključivo živom riječju ili i preko pisanog jezika? Da li je kontakt bio direktan ili uz posredovanje? Da li je posredovanje ostvarivano preko drugog jezika ili drugog dijalekta istog jezika? Primjera radi navodim da se u nas malo vodi računa o razlikovanju transfonologizacije na osnovu pisanog jezika od glasovne adaptacije na osnovu direktnog govornog kontakta. Tako se možda može objašnjavati činjenica da smo mnoge mletačke riječi sa glasom *ʒ* primili sa *z*, uprkos činjenici da ti govori imaju *ʒ* u svom glasovnom sistemu.

9. Konkretna identifikacija izvorišta uticaja ponekad je otežana (na primjer izdvajanje albanskih od romanskih nanosa), posebno u slučajevima kada su pojedine odlike svojstvo više jezika koji su mogli doći u direktan kontakt. Takav je slučaj sa nerazlikovanjem padeža cilja od padeža mjesta toka radnje u cjelini i u albanskom i u romanskom. Vremensko i prostorno lociranje odlučujući je faktor u sličnim prilikama, mada nam često upravo nedostaju pouzdani podaci te vrste. Srpskohrvatski dijalektološki atlas, a možda jednog dana i specifični atlas govora Crne Gore (diferencijalni u odnosu na Srpskohrvatski, akcenatski, leksički i tvorbeni pretežno), otkloniće bar neke od ovih praznina, makar na sinhronom planu.

10. U cjelini gledano, stanje u govorima Crne Gore u potpunosti odgovara logičkim pravilima jezičkog ponašanja: periferina pozicija je uslovala u mnogim domenima jezičke strukture arhaično stanje, uz razvoj niza inovacija koje su uzrokovane ili rubnom položajem ili pak međujezičkim dodirima. Ova dva značajna faktora jezičke evolucije niti je opravdano niti je moguće odvojeno posmatrati jer se oni po pravilu uzajamno podržavaju. Naime, arhaične crte su mogle biti podržane »prihvatnim« elementima iz drugih jezika u kontaktu ili pak su saglasni

⁷ V. Д. Петрович, *О карпатолингвистическом аспекте сербохорватско-албанских лексических отношений, Славянское и балканское языкознание*, Проблемы языковых контактов, Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики, Москва, 1983, 194—210.

sistemskelementi mogli pospješiti latentne evolutivne tendencije u svakom jeziku ponaosob.

I na kraju ovih napomena da dodam da su naša znanja o mnogim pojavama nedovoljna iz čega logično slijedi pretpostavka da će se mijenjati kvalifikacije određenih fenomena — kao samoniklih odnosno kao inovacija nastalih pod direktnim uticajem ili uz dodatne impulse jezika u kontaktu.

II

U dosadašnjim proučavanjima strani uticaj je utvrđen, navođeni ili ga ja pretpostavljam kao moguć u tretmanu sledećih pojava:⁸

1. Romanski supstrat, a eventualno i albanski, mogli su odlučujuće uticati na rano ispoljavanje dijalekatske diferencijacije crnogorskih narodnih govora. Ovim procesima je bio jače zahvaćen jugoistočni dio stare Zete tako da Mitar Pešikan za njega kaže da je »sudjelovao u početnim procesima stvaranja specifičnog balkanskog jezičkog saveza«.⁹ Registar tih najkrupnijih (starih i strukturalno značajnih) diferencijalnih crta počinjao bi tzv. gubljenjem glagolske rekcije (nerazlikovanje padeža cilja od padeža mjesta, kao: *idem u planinu, bio sam u planinu* i sl.), možda i specifičnim karakterom starocrnogorske akcenatske recesije (*zèmlja, tràva* itd.), zatim danas marginalnim pojavama (za ovaj prostor) kao što je udvajanje ličnih zamjenica (*mene mi daj*) i sl. Ne spada li ovdje i, visoko frekventno i sa nešto širom distribucijom nego u drugim zonama srpskohrvatskog jezika — obilježavanje veličine odnosno mjere (obično nedosezanje »standarda«) tipa: *pobolji, ponajbolji, primanji, pristari, poprinajcrnji, popristari, popribrži, omanji, okrupašan, popričekati, popristanuti, ponapuniti, poprituriti* i sl.? Istina u pitanju je slovensko sredstvo s mogućnošću »proširivanja operacionog potencijala«¹⁰ uz podsticaj analitizma u komparaciji iz balkanskog supstrata.

⁸ Spisak izvora, korišćenih ili za direktno izdvajanje podataka ili za nužnu kontrolu geografskog prostiranja pojedinih fenomena, obuhvata uglavnom sve značajnije radove (u stvari isključujući samo usko specijalističke priloge) o govorima Crne Gore čiji se najpotpuniji spisak donosi u prilogu dr Draga Čupića na ovom skupu. Ipak, radi orijentacije dobro je uputiti na spisak radova koje donosi Mitar Pešikan u radu *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku XXII/1, Novi Sad, 1979, 155 u par. 4.

⁹ Mitar Pešikan, *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku XXII/1, Novi Sad, 1979, 166.

¹⁰ Милка Ивић, *О неким принципима глаголске префиксације у словенским језицима*, Јужнословенски филолог XXXVIII, Београд, 1982, 60.

2. U domenu prozodije strani uticaji su prije imali karakter vanjskih impulsa nego direktnog »kopiranja« sistema. Principijelno je najvažnije: Da li je starocrnogorska akcenatska recesija (*rěbro, trāva, Pěro* i sl.) rezultat dodatnih, a možda i početnih, impulsa iz romanskog supstrata? Nijesam siguran koliko u tom pogledu može biti inspirativno neslaganje Musića i Tomanovića u objašnjavanju akcenta romanskih pozajmljenica,¹¹ pošto se radi o novijem fenomenu koji ima bitno drukčiju i »bazu« i »nadgradnju«.

3. Dvije mrkovićke pojave: gubljenje neakcentovanih dužina (uz napomenu da su samo tridesetak godina ranije Malecki i Bošković bilježili poludužine!) i tendencija gubljenja jasne intonacione opozicije između kratkosilaznog i kratkouzlaznog akcenta, okvalifikovana kao da se »javljaju prvi počeci stvaranja *jednog*, i to ekspiratornog akcenta«¹² (dato u obazrivoj formulaciji i može da bude pomalo proizvoljno) — lijepo ilustruje postupnost procesâ inspirisanih strukturom, u konkretnom slučaju, albanskog jezika.

4. Prof. Ivić je i tendenciju »ukidanja akcenatskih alternacija u paradigmi«,¹³ kao odliku zetskih govora, uvrstio u spisak pojava kod kojih je igralo ulogu jezičko ukrštanje. Pojava se prelijeva preko glavne dijalekatske međe (Rovca, Morača, okolina Kolašina itd.).

5. Skraćivanje vokalnog *r* posljedica je romanskih uticaja i spada u tzv. dalmatinizme. Pojava je zahvatila izvjesne aree u primorskoj zoni, Vraku, sporadično i Zetu.

6. Skraćivanjem neakcentovane dužine opozicija $a : \bar{a}$ (razvojem $\bar{a} > a^{\circ}$ odnosno a) »pretvorena je u kvalitativnu opoziciju $a : a^{\circ}$ «. ¹⁴ Tako je pod romanskim uticajem (areal je uglavnom primorski — Mrkovići, Gorana i sl.) proširen vokalski sistem ovih govora.

¹¹ Srđan Musić, između ostalog, kaže: »Istražujući akcenat u govoru sela Lepetane u Boki (selo se nalazi na granici koja razdvaja zetsko-sjениčke od istočnohercegovačkih govora, iako pripada zetsko-sjениčkim), Tomanović je, govoreći o romanskim pozajmicama, uočio da se »razni oblici ovih pozajmica prave po pravilima koje vrede za lepetanski govor, pa kao ostalo, tako imaju i položaj akcenta koji im pripada po tim pravilima, a svoj stari čuvaju utoliko ukoliko to dozvoljavaju ova pravila«. Međutim, zavarano sličnošću akcenatskog mesta u romanskim govorima i u govoru sela Lepetana (u većini slučajeva drugi slog od kraja), Tomanović ponekad tvrdi da reč čuva romanski akcenat, iako se tu prvenstveno radi o zetsko-sjениčkoj akcentuaciji koja je, po mestu akcenta, veoma slična romanskoj akcentuaciji.« (Srđan Musić, *Romanizmi u Severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Beograd, 1972, str. 98).

¹² Лука Вујовић, *Mrkovički дијалекат*, Српски дијалектолошки зборник XVIII, Београд, 1969, 80.

¹³ Др Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Увод и штокавско наречје, Матица српска, Нови Сад, 1956, 167.

¹⁴ N. d. 166. Up. i: *Fonološki opisi srpskohrvatskih / hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opšteslovenskim atlasom*, Sarajevo, 1981, 527, 528, 534, 537, 541.

7. Saopštenje koje je na ovom skupu podnio kolega Đerđ Đokaj¹⁵ pruža najčvršći oslonac za prihvatljivo objašnjenje mrkovičkog ekavizma u drugim slogovima (*slêp, snêk, srêda* i sl.). Naime, ako sam dobro razumio, dio alabanskih skadarskih i krajinskih govora, posebno oni koji gravitiraju Ulcinju, monoftongizuju neke diftonge, a među njima i diftong *ie* u *e*. To je u potpunosti analogno situaciji u mrkovičkom govoru. Nije nemoguće, slijedeći ovu ideju, na sličan način objasniti plavsko-gusinjski, pa možda i podgorički (muslimanski) ikavizam. I iz tih razloga neophodno je podržati napore da što prije dobijemo potpune i pouzdane opise susjednih albanskih govora.

8. Konsonantski sistem dobrog dijela crnogorskih narodnih govora proširen je fonemom *ʒ*. Njena egzistencija je uglavnom zasnovana na pojavljivanjima u malobrojnim posuđenicama romanskog porijekla (*bronʒin, bizin* i sl.). Za njeno uključivanje u glasovni sistem postojali su svi bitni sistemski momenti: (1) prazno mjesto u sistemu, (2) fonetski uslovi za »samoniklu« inovaciju asimilativnim procesima (up. *obʒovina* i sl.) i (3) vezano s prethodnim — vjerovatno je u fonološkom sistemu već figurirala alofona iste ili slične prirode (u govoru od mila, u specifičnom fonološkom kontekstu i sl.).

9. Ovo je prilika da se podsjetimo na Belićevu opasku o »sklonostima crnogorskih govora ka afrikatama«,¹⁶ što bojažljivo dovođim u vezu sa sličnim tendencijama u albanskom, mada geografija pojave upućuje na zaključak da se radi o široj jezičkoj tendenciji. Tako je, na primjer, u albanskom inicijalno (po porijeklu prefigurirano) *shk, shp* dalo *čk, čp* odnosno *ék, ép*,¹⁷ što je analogno široko rasprostranjenom u crnogorskim govorima — *čkälj, čkljának, čkàla* (<*škala*), *čpījūn, čpōret, džbān, džbūn* itd. Up. i: *pcovāti, pčī, pčeniča, ljēpče, obʒovina, džgām*.

10. Neutralizacija opozicije *l : lj* (u »srednjoj« vrednosti *l'* ispred vokala prednjeg reda *e* i *i*) rezultat je albanskog uticaja (*l'ivāda, l'īšaj, kol'icā, kl'ēcā* i sl.), što potvrđuje i areal pojave (Mrkovići, okolina Bara, Zetska ravnica, Vraka, Gusinje, sporadično i Crmnica odnosno neki njeni djelovi). Razvoj je kulminirao u Zetskoj ravnici (sporadično i šire) gdje je neutralisana i opozicija velarnog *l* i *l'* u korist drugoga (*l'òl'a, l'ažāt, kòl'ac, Bl'āto*).

¹⁵ Ova hipoteza je naknadno unesena u pripremljeni referat, posle sugestije koju je u svojoj diskusiji izneo akademik Pavle Ivić. Inače, poznato mi je da se ovim pitanjem bavi prof. dr Dragoljub Petrović u raspravi koja će biti objavljena u zborniku posvećenom prof. B. Koneskom.

¹⁶ Белић Александар: М. Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Јужнословенски филолог XIV, Београд, 1935, 174.

¹⁷ V. Dr Latif Mulaku, *Govor Albanaca Bajgorske Šalje*, Priština, 1968, 103—104.

11. Umekšan karakter velara *k* i *g* ispred vokala prednjeg reda takođe je inovacija inspirisana susjednim albanskim (*rūk'ê*, *k'îšu*, *mđg'â^e*), uz napomenu da je u našoj literaturi bilo nespo- razuma u vezi sa geografskim rasporedom pojave u albanskom jeziku.¹⁸

12. Zamjenu sonata *lj* glasom *j* iza labijala Belić je objaš- njavao prenošenjem naporedosti izgovora iz primjera sa fakulta- tivno izvršenim novim i jekavskim jotovanjem labijala. Profesor Ivić dozvoljava impuls iz albanskog jezika kada su u pitanju zet- ski govori, iako se »svuda može dopustiti njen spontan razvoj«.¹⁹ Up. primjere kao: *zēmja*, *kûpjeni*, *zdrâvje*, *zđbjû* itd.

13. Zamjena finalnih *-ć* i *đ* glasom *-j* (*kûj*, *svûj*, *sînōj*, *pre- vûj*, *dôjtē* = doći će i sl.), najprihvatljivije je objašnjavana reče- ničnim akcentom koji je uslovljavao glasovnu redukciju i speci- fičnim glasovnim okolnostima u oblicima futura²⁰ — i pored či- njenice da je poznata i izvan Crne Gore, mada u njenoj jugo- istočnoj zoni izgleda najintezivnije — vjerujem da je mogla biti podstaknuta sličnim procesima u albanskom. Albanski jezik, na- ime, zna za promjenu u oba pravca.²¹

14. Mada je nestabilnost sonanta *v* i *j* opštija pojava, njen intenzitet u jugoistočnim govorima Crne Gore može se tumačiti impulsima iz albanskog jezika.²²

15. U govorima duž albanske granice u finalnoj poziciji re- fleks poluglasa se izgovara nazalizovano (*kōzâ^{en}*, *istêkâ^{en}*), a sa manje dosljednosti i vokal *-i* u istom položaju (*ovîⁿ*, *prijatel'skîⁿ*). D. Petrović u jeziku Marka Miljanova nalazi *kotan*, *došan*, *dob- rin*, *zlin*,²³ što se najprihvatljivije može objašnjavati emancipa-

¹⁸ Da je palatalnost konsonanata *k* i *g* »bilo obeležje arbanaskog je- zika uopšte«, a ne samo toskijskih (što osporava tezu I. Popovića da se radi o uticaju grčkog jezika) — govori Idriz Ajeti u knjizi *Istorijski razvi- tak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra*, Sarajevo, 1961, 77.

¹⁹ Павле Ивић, *О говору Галипољских Срба*, Српски дијалектолош- ки зборник XII, Београд, 1957, 114 (širi osvrt na str. 114—115). Up. isti i *Дијалектологија* 161.

²⁰ V. Митар Б. Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и ље- шански говори*, Српски дијалектолошки зборник XV, Београд, 1965, 128 *gdje* se daju dvije hipoteze: (1) Svako *-ć* i *-đ* (u istočnocrnogorskim go- vorima) davalo *-j*, s tim što je u prezimenima i deminutivima ponovo ana- loški uspostavljeno i (2) »да је до пормене -ћ, -ђ у -ј долазило само у два случаја: у речима где је редукција условљена реченичним акцентом и у инфинитиву (можда пре у футуру)«.

²¹ Up. kod Ajetija u n. d.: »Jedna od osobenosti krajinskih govora Briske i Šestana koju treba ubrojiti u inovacije jeste i promena glasa *k* u *j*...« (str. 83) i — »Nije bezvredno podvući crtu arbneškog govora i govora Krajinske Malesije da se umesto običnijeg *j*, u izvesnim rečima, javlja palatal *ć*, odnosno *k*« (str. 121).

²² Up. npr. *Ajeti*, n. d. 17 i *Mulaku*, n. d. 92—93.

²³ Драгољуб Петровић, *Напомене о језику Марка Миљанова*, Збор- ник за филологију и лингвистику XXV/2, Нови Сад, 1982, 93. Ovdje se

cijom vokalske nazalnosti u nazalni suglasnik *n*. Procesom nazalizacije vokala intezivno su zahvaćeni i rumunski i albanski govori, što je navelo neke naučnike da se fenomen javio u doba »albansko-rumunske simbioze«. ²⁴ Bilo je i drukčijih mišljenja — da se radi o samostalnim procesima, a bilo je i onih koji su pojavu tumačili slovenskim uticajem. Lj. Muljaku nalazi da je u albanskom nazalizacija trajala i u ranom turskom periodu pošto je potvrđuju novije slovenske posuđenice i neki turcizmi. ²⁵

16. Promjenu suglasničkih grupa, *sn, zn, sl, zl* u *žn, šl, žl* (*lišnika, žnām, šlika, žli*) Vuk je objašnjavao romanskim (mletačkim) uticajem, što su osporavali Rešetar, ²⁶ Selišev ²⁷ i Miletić. ²⁸ Belić kao da ostaje neodređen. ²⁹ Pešikan kaže da se pojava »uklapa u asimilaciju«. ³⁰

17. Poznati tzv. dalmatinizmi, prelaz krajnjeg *-m* u *-n*, kada je taj glas dio morfološkog završetka (*znān, jēdnōn*) i incijalnog *v-* u *b-* (u vrlo ograničenom broju riječi kao *brījeme, bigliše*) rijetko zalaze nešto dublje od uske priobalne zone.

18. Albanskog je porijekla (i pored činjenice da je pojava poznata i u drugim zonama srpskohrvatskog jezika i u najvećem broju slovenskih jezika) distributivno ograničenje: odsustvo opstruenata i sonanta *v* u finalnoj poziciji (*nārōt, grōp, rōk, křf*) pošto se area potpune desonorizacije prostire duž albanske jezičke i etničke granice. Dublje prema unutrašnjosti pojava je ili fakultativna ili ograničena samo na neke konsonante (prije svega na *-d, -b* i *-g*).

19. Nijesu uočeni značajniji specifični uticaji u domenu morfologije. Primljene riječi slijede pravila našega jezika. Skrenuo bih pažnju na marginalnu pojavu (šire rasprostranjenu na srpskohrvatskom terenu) — apsolutni superlativ turskog porijekla tipa: *nōv-nōvcīt/ nōvcāt, sūv-sūvcīt/ sūvcāt* i sl. ³¹ Up. i (s veli-

pojava šire razmatra pošto se možda ne može jednostavno tumačiti uticajem albanskog jezičkog susjedstva ako se imaju u vidu nejednake sudbine »drugih vokala prednjeg reda« (nema ga iza dugog *-e*).

²⁴ L. Mulaku, n. d. 60—61.

²⁵ V. n. d. 61.

²⁶ Milan Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, Wien, 1907, 128.

²⁷ A. Селишчев, *Соканье шоканье в славянских языках*, Slavia X, 718—741.

²⁸ Др Бранко Милетић, *Црмнички говор*, Српски дијалектолошки зборник IX, Београд, 1940, 353—359.

²⁹ U nav. prikazu Stevanovićeve knjige (JF XIV, 170) Belić kaže: „da bi se o tome pojavu moglo naučno govoriti, bilo bi potrebno izraditi kartu његова пружања уопште. Тада би се видело да ли је Карацићева идеја, да се појав може приписати туђем (талијанском, тј. млетачком) утицају (...), или Решетарова и других, да је то гласовни појав који се развио на нашем земљишту, — тачнија.“

³⁰ М. Пешикан, *Староцрногорски говори*, 111.

³¹ Up. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I—III, Zagreb, 1971—1973 (na odgovarajućim mjestima).

kom rezervom) naprijed pomenutu (pod II t. 1), operaciono i distributivno proširenu, upotrebu slovenskih prefiksa *po-*, *pri-* o- za obilježavanje nijansiranja mjere, s eventualnim osloncem na balkanski analitizam.

20. Posuđenice su se, nakon fonoloških transformacija, uklopile u tvorbene i derivacione modele našega jezika. Prepoznatljivost tuđin elemenata otežana je prilagođavanjem osnovne forme modelu srpskohrvatskog jezika (up. npr. *vijerma*, *sijerma*, *kurada*, *skromada*, *lamutina*, *kidisati* i sl.), pa se prava slika dobija tek etimološkim analizama. Sa strukturalnog stanovišta veći značaj imaju (osobeni i po pravilu uočljivi) modeli koji su očuvali i formalne obličke i specifične distribucione odlike kao, na primjer, pridjevski sufiks turskog porijekla na *-li* (*sđjli*, *zörli*, *navākli*), bez distinkcije broja, roda i vida. Važna je činjenica da se nastavak proširio i na pojedine osnove slovenskog porijekla. Nešto slično imamo i kod imeničkih sufiksa turskog porijekla *-luk* (*mezetluk*, *poganluk*, *bezobrazluk* i sl.), *-džija* (*binjadžija*, *šaljivdžija*) itd., zatim *-isati* kod glagola tipa *manisati*, *kidisati*, *belajisati*, *munjisati*). Ovdje da pomenem i albanski sufiks *-za* (*Bogza*, *Lalza*, *Nikeza*, *garáza* ‚svađa‘),³² završetak ženskih ličnih imena na *-e* s osloncem na romanske uzore (*Kate*, *Mare*).³³

21. Čini mi se da nije u našoj literaturi, koja se bavi problemom stranih elemenata, zapažena pojava življe derivacije posuđenica u zonama koje su bile izvan direktnog uticaja i »kontrolle« onog jezika iz koga je data riječ preuzeta. Utisak može da vara ukoliko ispitivači nijesu posvetili pažnju ovom aspektu posuđivanja. Up. npr. derivate ital. *bestia*: *běstija*, *bestiluk*, *bestijānje*, *zabestijati*, *nabestijati se*, *probestijati* (Rovca, s tim što spisak nije potpun) — prema spisku kod Musića³⁴ i V. Lipovac Radulović³⁵ sa svega dvije-tri potvrde (ima i ilustrativnijih primjera). Transformacije na semantičkom planu, imajući u vidu ovaj aspekt, još su zanimljivije. Slično polazište može da posluži i za tumačenje konvertovanja³⁶ (prelaz iz jedne u drugu kategoriju reči) adv. izraza *alāvija* ‚u redu, kako treba‘ (od ital. *alla via*) u imenicu *alāvija* u značenju ‚sreća‘.

³² Nastavak *-za* albanskog je porijekla i javlja se uglavnom „по ивици албанске етно-језичке зоне“ — М. Пешикан, *Зетско-хумско-рашка имена*, 118.

³³ Za područje Crne Gore areal se nagovještava u knjizi Милице Грковић *Речник личних имена код Срба*, Београд, 1977.

³⁴ Srđan Musić, *Romanizmi u Severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Београд, 1972.

³⁵ Vesna Lipovac Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori — Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Cetinje — Titograd, 1981.

³⁶ Ovaj termin, kao i osnovna teorijska polazišta cijelog rada, temelje se na knjizi Rudolfa Filipovića *Kontakti jezika u teoriji i praksi*, Zagreb, 1971.

22. Strani uticaji su najvidljiviji u leksikonu. Što se tiče Crne Gore, šire lingvističke zahtjeve mogu da zadovolje samo dosadašnji radovi koji se bave romanizmima, mada se to uglavnom odnosi na uži primorski pojas.³⁷ Identifikacija starijeg, posebno supstratskog, sloja pretpostavlja visoko profesionalne etimološke analize kakvih je u nas vrlo malo, direktno vezanih za Crnu Goru skoro i da nema.³⁸ O regionalnoj rasprostranjenosti turcizama gotovo i da nemamo podataka.

23. Neutralizacija padeža cilja i padeža mjesta, izvršena u korist prvoga, zahvata najveći dio govora Crne Gore. Tačnije, kao sistemska pojava karakteriše starije govore, dok je na terenu istočnohercegovačkog dijalekta pojava najintezivnija u dodirnim zonama. Prelazne zone su vrlo široke i iznijansirane, gdje je danas teško razlikovati neprevrelo stanje od nanosa književnog jezika. Razumljivo je da frazeologizmi bolje čuvaju nepomućene stare odnose. Pojava je izvjesno rezultat uticaja neslovenskih jezika (supstratskog sloja) i vrlo vjerovatno ima znatnu starinu. Vujovićev pokušaj da utvrdi hronilogiju pojave ima mnoge metodološke i materijalne propuste.³⁹

24. Nerazlikovanje socijativa od instrumentala oruđa sigurno ima bar početni impuls u stranom uticaju. Najširi areal ima prodiranje socijativne konstrukcije u polje upotrebe slobodnog instrumentala (kopa s *motikom*); poremećaj u oba smjera zaprema uži prostor (Mrkovići, Crmnica, Zetska ravnica, Kuči i dr., kao npr. Poznaje se *Rādovānom*).

25. Bilo je zastranjivanja pa je, na primjer, i instrumental pratilačke karakteristike (*teškom mukom*) označavan kao romanizam, iako se radi o nesumnjivo slovenskoj osobini.⁴⁰ Drugi su kao italijanizam tretirali akuzativ s predlogom za tipa: pošo je za *Mletke*,⁴¹ što je isključeno s obzirom na širinu areala.

26. Romanski uticaj se ogleda i u konstrukcijama tipa:

— Prozvali su ga kapetanom *od-griba*, komandier *od našega batalijona*, kmet *od sela* (Crmnica);

— Pričali su mi *od Osmana Nikezića*; Pričamo *od onima đecom* (Mrkovići), Razgovaramo *od junacima* (Crmnica);

³⁷ V. napomene 34 i 35.

³⁸ Skokov etimološki rječnik (v. nap. 31) visoko profesionalno tretira upravo romanizme i turcizme, ali ni njegovo umijeće nije moglo da otkloni nedostatak dijalekatskih rječnika koji bi pružili potpuniji inventar leksike i podatke o njihovom arealu.

³⁹ Лука Вујовић, *Историјски пресјек губљења глаголске рекације у црногорским говорима*, Јужнословенски филолог XX/1—4, Београд, 1953—1954, 87—126.

⁴⁰ Mišljenje Ivana Popovića (izloženo u knjizi *Историја српскохрватског језика*, Матица српска, Нови Сад, 1955, 134) argumentovano opovrgnuto u prikazu P. Ivića, JF XXI, 321.

⁴¹ Tomo Brajković, *Peraški dijalekat*, Programm des Gymnasium von Cattaro 1892/93, Zagreb, 1893, 21.

— Karte *od igre*; *obuč se od fešte* (sjeverozapadna Boka, uz napomenu da drugi primjer Musić smatra primljenim iz dubrovačkog govora);

— zadovoljan *od konaka* (Crmnica).

Jasnijim i preciznijim tipološkim razvrstavanjem našlo bi se još srodnih pojedinosti. Pomalo iznenađuje dubina prodora ovih modela ako su isključivo novijeg (pretežno mletačkog i italijanskog) porijekla. Da su oni primjeni mogli naći »prihvatne« strukture i u vrlo vjerovatno starijim nanosima, pokazuju frekventne toponimijske sintagme tipa: *Vřg od Bòžŭrnoga vřa, Gřlo od Mřtvicē, křta òd Jablanòvca*.⁴² Up. i: *mā mōs ò-Tarē* i sl.⁴³ I pored sveg opreza, a imajući u vidu cjelinu problema, mislim da bi imalo smisla vidjeti koliko porijeklo lekseme može uticati na izbor pridjevske odnosno padežne konstrukcije u slučajevima kao: *kŭcņi prăg // prăg òt kućē*, ali samo *prăg òt pojatē, kŭcņā vrāta // vrāta òt-kućē* prema *vrāta ot-kòlibē* bez izvorno uvjerljive alternative i sl.⁴⁴

27. Upotreba *za* sa infinitivnom u namjernim i eksplikativnim rečenicama, umjesto konstrukcije *za* + akuzativ, smatra se prevodom odgovarajuće italijanske konstrukcije. Up. npr.: *vode za pit*, Imaš li nešto *za kazat* (Crmnica), *praga za lovit* (Mrkovići, Perast itd.).

28. Predložku funkciju oblika *ge* u mrkovićkom govoru L. Vujović je »tačno objasnio kao kalk prema albanskom«,⁴⁵ mada je bilo i drukčijih mišljenja. Samu formu i upotrebu, uz svestranu analizu, obradio je prof. Ivić u posebnom članku.⁴⁶

Ovim se sigurno ne iscrpljuje spisak pojava koje bi se mogle objašnjavati jezičkim dodirima na terenu Crne Gore. Nije ni motirana pojava semantičkih kalkova, kojih razumljivo mora biti. Ilustracije radi da navedemo pejorativno *găzibara* 'neuredna, prljava, nesolidna (i u fizičkom i u moralnom pogledu) osoba, koje i tvorebno i značenjski odgovara albanskom *shkalbaltë* ('gaziblato, rob, sluga').⁴⁷ Tragova interferencije ima i u frazeologizmima, redu riječi i sl.

⁴² Moji terenski podaci iz Rovaca.

⁴³ Više primjera ovog tipa v. u knjizi M. Пижурице, *Говор околине Колашина*, Титоград, 1981, 197.

⁴⁴ Koliko treba biti obazriv, pokazuje sasvim obično *subotnji* (a *subota* je stara pozajmljenica primljena sa hrišćanstvom) i u potpunosti isključeno **četrvtnji*, **petnji* i sl. (a ovdje su u pitanju izvorne slovenske riječi).

⁴⁵ Павле Ивић, *О дијалекатском облику ге где*, Зборник за језик и књижевност, књ. I, Титоград, 1972, 36.

⁴⁶ N. d. str. 33—38.

⁴⁷ Mikel Ndreca, *Fajlor shqip-serbokroatisht — Albansko-srpskohrvatski rečnik*, Priština, 1980, 307. Više materijala, s uporednom analizom, ima u radovima Idriza Ajetija, uz napomenu da ima stvari koje se mogu dovoditi u pitanje. (V. Idriz Ajeti, *Studije iz istorije albanskog jezika*, Priština, 1982.)

Mato PIŽURICA, Novi Sad

THE TRACES OF INTERLANGUAGE CONTACTS IN THE
SPEECHES OF MONTENEGRO

S u m m a r y

In this paper the author surveys the inventory of phenomena in the speeches of Montenegro which have already been either explained by interlanguage contacts or he thinks that they could be interpreted in that way. Prior to that, in the introductory part, he reviews briefly the historical, cultural-historical and ethnosocial data which determined the development of some specificities in the Montenegrin vernacular speeches. In addition he points to the kind and character of the substrate layer: only and primarily of Roman in the language respect, but clearly differentiated in the civilization and language respect — the litoral as the holder of the urban culture and probably the south Dalmatian dialect and the continental, Vlach, who were nomad cattle raisers of the height type and of different language from the previous. The Albanian most probably has the character of the adstrata, and the Turkish and the new Roman (Italian or Venetian) superstrata. The substrate layer could more decisively influence the early expression of dialectal differences represented by losing the verbal government, and perhaps the specific character of the old Montenegrin accent recession, as well as a number of marginal phenomena as the doubling of the personal pronouns etc.

The list of thirty phenomena, which are the result of interference, includes the language phenomena of all the levels of the language structure, what with the unequal wideness of the phenomena implies their unequal rank or importance for a more definite physiognomy of the speech of this area. The most noticeable influences are in the domain of lexicon, though for dialectology a list of phenomena at the phonological level offers most.

